

ТЎҚИМАЧИЛИК САНОАТИДА РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШ ҲАМДА БОШҚАРУВ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

**Худайназарова Дилором Хайруллаевна
ТАТУ катта ўқитувчиси**

Аннотация: тўқимачилик саноатини ишлаб чиқаришисиз бугунги кунга келиб тасаввур қилиб бўлмайдди. Тўқимачилик саноати тарихи меҳнатталаб иш фаолияти саналсада, XVIII асрга қадар қўл меҳнатидан уй шароитида ўсимликларга ҳамда ҳайвонларнинг териларига ишлов бериш орқали олиб борилган. Ушбу мақолада тўқимачилик саноатида рискларни бошқаришнинг назарий асослари келтирилган.

Калит сўзлар: тўқимачилик саноатини бошқариш, бошқарув механизмлари, рисклар ва таваккалчилик, эҳтимол ва ўйин назарияси.

Тўқимачилик саноат тармоғининг асосий етакчи ишлаб чиқарувчи Шарқий мамлакатлар, яъни Форс, Хитой, Миср сингари ҳудудлар саналган. Мазкур мамлакатларнинг барчаси тўқимачилик саноатининг етакчилигини юритишда қудратли мамлакатларнинг ҳудудларини катта қисмини тижоратини эгаллаган бўлсада, доимо рискда фаолият олиб борганлар. Форсий мамлакатларнинг ўта рангли ва бошқа мамлакатларнинг матоларига қараганда нисбатан қалин матоларни ишлаб чиқариши иссиқ ўлкаларда қийин сотилар, аммо узоқ йилларга хизмат қилиши билан халқ ишончини қозонган эди.

Тўқимачилик саноати жаҳон иқтисодиётида технологик ва инновацион жиҳатдан доимо етакчилик қилиб келувчи саноат тармоғи саналади. Инсонларнинг талаб ва эҳтиёжларининг чексизлиги матолар ва уларни комбинациялашда, шунингдек тармоқнинг функционал турли таклифларга бой эканлиги юқори даражадаги сегментлашни юзага келтиради. Доимо ўзгарувчан талабларни бошқариш янгилик ва ижодий қараш тақозо этиши мазкур саноатнинг технологик ва инновацион илгарилувчи қудратини янада орттиришга бевосита хизмат қилади.

Тўқимачилик саноатида экологик маҳсулотлар ишлаб чиқариш, маҳсулот таннархини пасайтириш ва бозорларда барқарор таъминот манбаига айланиш, тежамкор технологиялардан фойдаланган ҳолда талаб ва эҳтиёжларни қондиришда самарали техник-иқтисодий усулларни ахтариш тобора фаоллашиб бориши натижасида биологик хусусиятларга эга матолар оммалашди. Тўқимачилик саноатида ишлаб чиқаришда "яратиш" тушунчаси дастлаб инновацион, сўнгра рақамли ва ҳозирда интеллектуал технологиялар авлодини ривожланишига туртки бўлди. Бунинг натижасида бир нечта соҳа ва тармоқлар унумли фойдалана олди, жумладан тиббиётда ортопедик маҳсулотлар, инсон танаси ҳароратини кўрсатиб турувчи либослар, беморнинг мунтазам ҳолати борасида маълумот бериб борувчи махсус либослар, дизайн-интеръерда қуёш нурига мослашган ҳолда ёруғликни хонага киришини таъминловчи датчик пардалар, озиқ-овқат саноатида музлатгич қоплар сингари жиҳатлари билан ўзининг долзарблигини касб этади.

Ҳар бир тўқимачилик саноати маҳсулоти инсониятни иситиш, ўзини енгил ҳис этиш, эстетик ва гигиеник аҳамиятга эга бирламчи эҳтиёжларни қондириш саноатидан

бири саналади. Уни санъат намунаси, маданий буюм, фидойилик белгиси, анъанавий меърос, дресс-код, технологик маҳсулот сифатида ҳам кўриш мумкин. Тўқимачилик саноати маҳсулотлари билан атроф-муҳитимиз бизни ўраб турар экан, унинг маҳсулотларининг ўзгариши замон, дид ва дизайн ҳамда ранглар мажмуаси билан ифодаланишига боғлиқ тарзда узлуксиз ўзгариб боради. Узлуксиз ўзгарувчан маҳсулотларни ишлаб чиқариш ўзига хос "риск"ларни келтириб чиқаради.

Риск тушунчаси қадимги юнон тилида "ридса" (ridza) сўздан келиб чиққан бўлиб, "қоя" деган маънони англатади ҳамда денгизчилар орасида бу қароқчилар томонидан уюштириладиган қопқон сифатида "хавф"ли ифодасига урғу берган. Адам Смит ўзининг "Халқлар бойлиги сабаблари ва табиати" (Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) номли китобида тадбиркорлик фаолиятини юритишда риск танловларининг ҳар бир тадбиркор учун доим инobatга олиши лозим бўлган жиҳат эканлигини таъкидлаган ҳолда қуйидагиларни баён этган: "Асосий даромад меъёри доимо рискларнинг ўсиш суръати билан ўзагаради." [1] Ушбу фикрни тадбиркорликда характерли жиҳатларини француз иқтисодчи олими Р.Кантильон ажратган. Унинг фикрига кўра рискларни инobatга олмаган ҳолда тадбиркорликни олиб бориш-доимий йўқотишларни амалга оширишдаги бойликни совуриш саналади. Шунга кўра, рискларни тадбиркорликнинг йўқотишлари даражалари ва хавфларини тизимлаштириш орқали иқтисодиёт назариясида риск бошқаруви назариясига асос солган.

Риск тадбиркорлик фаолиятдан саноат ишлаб чиқариш фаолиятига қадар инobatга олиниши бошланганида молия ходимларидан кўра муҳандис ва математиклар кўпроқ жалб этилишига интилиш XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб оммалашди. Бунга асосий туртки сифатида рискни ноаниқликдан фарқлаш борасидаги амалий рисола ва мақолалар бўлди. Жумладан, австриялик иқтисодчи-олим намoёндаларидан бири Л.Мизеснинг "Пул назарияси ва муомала воситалари" номли 1912 йилда нашр қилинган китобида унинг риск орқали йўқотишларни ҳисоблаш прогнози келтирилган. [11] Ф.Хайекнинг "Қулликка йўл" номли китобида ишлаб чиқаришда асосий устунлик кўпроқ маълумотга эга бўлиш ва рискларни кўпроқ сўндириш борасида билимга эгалик қилиш сифатида таъкидлаган. [2] Таваккалчилик ва риск тушунчаларини ажратиш масаласига айнан саноатлаштириш ва тадбиркорликни кенгайтириш туртки бўлган бўлиб, таваккалчилик деганда-ноаниқлик шароитида тадбиркорлик фаолиятини юритиш саналса, риск деганда-эҳтимолли йўқотишлар ва кўзда тутилмаган ҳолатларни инobatга олган ҳолда фаолият юритиш сифатида тавсифланган. [3]

XX асрнинг биринчи ярмида инглиз иқтисодчи-олими А.Маршалл 1979 йилда "Саноат иқтисодиёти", 1892 йилда "Саноат иқтисодиёти элементлари", 1919 йилда "Саноат ва савдо" номли китоблари нашрлари орқали тадбиркорлик фаолиятидаги рискларни таваккалчиликка асосан олиб борилишини ҳамда даромадни эҳтимолли миқдор сифатида аниқлашга қаратилган неоклассик назарияга асос солди. [4] Шунингдек, инглиз иқтисодчи-олими Л.Пигу "ишлаб чиқаришнинг ўзгариши" (Industrial Fluctuations), "ишчизлик назарияси" (The Theory of Unemployment), иқтисодиётнинг стационар ҳолати (The Economics of Stationary States), "иш билан

бандлик ҳамда мувозанат" (Employment and Equilibrium) сингари назарий асосларини 1920 йилда нашр қилинган "Фаровонликнинг иқтисодий назарияси" номли китоби ва кейинги том китобларида неоклассик иқтисодиётда "Пигу самараси" остида барча рикларни қамраб олган жиҳатларни ҳамда мувозанатни таъминлашдаги иқтисодий омилларни математик жиҳатдан асослаб берди. [5]

Америка иқтисодчи олими Ф.Найт томонидан 1921 йилда нашр қилинган "Риск ва таваккалчилик тушунчаси", "Риск, таваккалчилик ва даромад" номли китобларида илгари сурилган ғоялар натижасида ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти банклар томонидан тобора қўллаб-қувватланиши давомида рискни ҳисобга олиш ва унинг учун банклар томонидан шартли тўловлар жорий этилишига олиб келди.[6] Бунинг оқибатида суғурта фаолияти ҳам ривожланиб борди. Юқорида келтирилган иқтисодий асарларида Ф.Найт рискни икки кўринишини ажратган:

1. Рисклар объектив эҳтимоллик кўрсаткичи саналади ва уларни суғурталаш мумкин.

2. Рисклар таваккалчилик оқибатида тадбиркор ўзининг йўқотишалари учун кўзда тутилмаган харажатларни шакллантириш лозим бўлган эҳтимоллик кўрсаткичи.[7]

Рискларни ҳисобга олиш натижасида ишлаб чиқариш фаолиятини молиясини бошқаришда "кўзда тутилмаган харажатлар" учун алоҳида миқдор шакллантириладиган ва бу даромаднинг энг юқори 10%га қадар ҳисобга олинadиган ўзгаришларни келтириб чиқарди. Шунингдек, банклар томонидан ишлаб чиқарувчилар билан алоқаларни мустақамлаш мақсадида маълум муддатга қадар ойлик бадал тўлаш эвазига йўқотишларни қоплаш учун маҳсус таклифларни ишлаб чиқди.[8]

Рискларни баҳолаш усуллари риск бошқаруви назариясида муҳим босқич саналиб, бунда асосий ҳиссани қўшган француз математик олимлар Б.Паскаль ва П.Фермалар саналдилар. Улар эҳтимоллар назариясига асосан рискни моделлаштиришга муваффақ бўлишди. [9] Бернулли тенгламаси орқали статистик танловлар асосида рискларни баҳолаш усули рискларни бошқариш механизмларини шакллантиришга асос солди. Шу аснода рискларни бошқариш назариясини уч асосий баҳолаш усуллари орқали рақобатбардошлиликни ва барқарорликни оширишда катта аҳамият касб этди: нафлилик назарияси, регрессия ва диверсификация. [10]

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики: В 2 т. – М., 1991
2. Блауг М. Мизес, Людвиг Е. фон // 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2009. — С. 196—199. — 384 с.
3. Ф. А. Хайек. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с
4. 121. Шоломицкий А. Г. Теория риска. Выбор при неопределенности и моделировании риска. М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005.

5. Шумпетер Й. Глава 4. Альфред Маршалл (1842—1924) // Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса = Ten Great Economists: From Marx to Keynes. — М.: Институт Гайдара, 2011. — С. 138—161. -400 с.
6. <https://seinst.ru/page480/>
7. Блауг М. Фрэнк Х. Найт // 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикус, 2009. — С. 215—218. — 384 с.
8. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — 360 с.
9. <https://www.bis.org/> Guidance on credit risk and accounting for expected credit losses
10. Василева Е.Е. История и современность концепции риска в экономике. Международный научный журнал "Инновационная наука", №4/2015, 30-32 стр.
11. Талейб, Гольдштейн, Шпицнагель, 2022, Шесть ошибок руководителей компаний при управлении рисками, с. 41-50.